

Ірина Петреченко

Документальна спадщина Чернігівського і Новгород-Сіверського намісницьких правлінь у діяльності Чернігівської губернської вченої архівної комісії

Створена у 1896 р. Чернігівська губернська вчена архівна комісія (далі – ЧАК) значною мірою прислужилася справі збереження цінних документальних комплексів з історії України другої половини XVII – XVIII ст. і, зокрема, матеріалів колишніх Чернігівського та Новгород-Сіверського намісницьких правлінь.

Одним із перших на ці документи ще в середині XIX ст. звернув увагу відомий український історик О. Лазаревський, який, як переконливо довів П. Федоренко, відіграв провідну роль у створенні ЧАК¹. Впродовж свого наукового життя О. Лазаревський здійснив велику роботу з виявлення та запровадження до наукового обігу джерел з історії Лівобережної України XVII – XVIII ст. У 1860-х рр. під час роботи в Чернігові об'єктом його уваги стали, зокрема, документи Малоросійської колегії, Чернігівського та Новгород-Сіверського намісницьких правлінь². Описуючи стан, в якому перебували ці матеріали, дослідник відзначив, що вони являли собою «груди полусгнивших связей, разсыпавшихся от первой попытки перевернуть лист»³. Серед них О. Лазаревський виявив Описи Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництва 1779–1781 рр.⁴ Вчений повсякчас намагався видати ці пам'ятки, однак здійснити цей задум йому не поталанило⁵. На сторінках «Записок Черниговского губернского статистического комитета» та «Черниговских губернских ведомостей» О. Лазаревський лише розпочав публікацію Опису Чернігівського намісництва 1779–1781 рр.⁶ Розбираючи архів Малоросійської колегії, історик також розшукав «Описание озерам, рекам и впадающим в ония речкам, ручьям, равно и горам, состоящим в Черниговском наместничестве» 1786 р. З ініціативи О. Лазаревського 1 грудня 1867 р. Чернігівський губернський статистичний комітет прийняв рішення оприлюднити пам'ятку на сторінках своїх «Записок»⁷, що й було зроблено 1868 р.⁸ Того ж таки року, отримавши нове службове призначення у Полтаві, О. Лазаревський залишив чернігівське архівне «Ельдорадо», але зв'язок з ним не поривав до кінця свого життя.

У 1880 р. значний масив документів з фондів центральних установ Лівобережної України, що зберігалися в Чернігові, за клопотанням Харківського історико-філологічного товариства був перевезений до Харківського університету⁹. За дорученням відомого архівного діяча М. Калачова і за фінансової підтримки П. Харитоненка влітку 1881 р. до Харкова «для приведения в известность переданных из Черниговского губернского правления дел и бумаг, в нем уцелевших, бывшего архива Малороссийской коллегии» прибув слухач Московського археологічного інституту М. Рагозін, який упорядкував опис документів, вивезених з Чернігова¹⁰. З опису М. Рагозіна довідуємося, що на той момент у Харкові зберігалися 218984 справи Малоросійської колегії за 1672–1787 рр., 290125 справ Чернігівського та 158949 справ Новгород-Сіверського намісницьких правлінь 1782–1799 рр.¹¹ За відсутності в Харкові коштів і приміщень, необхідних для впорядкування та розміщення усього комплексу документів, що зберігалися в Чернігові, значна їх частина залишилася на місці¹².

Слід зазначити, що проти переміщення з Чернігова до Харкова архівних фондів центральних

установ Лівобережної України рішуче виступив О. Лазаревський. Він, зокрема, зазначав, що в Москві чи Києві «черниговский архив не загдох бы в забвении, как может он загдохнуть в Харькове, не имея с последним никакой внутренней связи». Загалом же вчений справедливо вважав, що місцеві пам'ятки повинні зберігатися там, де ними будуть цікавитися місцеві науковці¹³.

Не дивно, що саме О. Лазаревський виступив з ініціативою створення в Чернігові архівної комісії, покликаної на місцевому рівні опікуватися долею документів та матеріалів, що мали історичну цінність. З цією пропозицією вчений на початку 1890-х рр. звернувся до відомого чернігівського історика, генеалога й мецената Г. Милорадовича. Неодноразові клопотання О. Лазаревського врешті-решт були підтримані губернським керівництвом, і 1896 р. ЧАК розпочала свою роботу¹⁴.

О. Лазаревський, якого в 1897 р. було обрано почесним членом ЧАК, плідно співпрацював з комісією, уважно стежив її за діяльністю. Щоправда, початковий період роботи ЧАК занепокоїв історика, адже комісія нехтувала своїм головним обов'язком – впорядкуванням архівів. Своім вістря критика О. Лазаревського була спрямована проти правителя справ ЧАК П. Тиханова, основного, на думку вченого, винуватця бездіяльності комісії. Незадовго до своєї смерті О. Лазаревський вмістив на шпальтах «Киевской старины» критичну замітку, в якій зазначав, що ЧАК архівами не опікується, а правитель справ не вивчає архівів, яких у Чернігові більш, ніж достатньо¹⁵.

Згодом за нового правителя справ П. Добровольського при ЧАК було створено невеликий архів. Робота в галузі архівної справи пожвавилась, але й надалі залишалася «слабким місцем» ЧАК. Ситуація в цьому сенсі принципово змінилася після того, як посаду правителя справ ЧАК посів молодий історик і археограф В. Модзалевський. Під його керівництвом у ЧАК зросла питома вага власне архівної роботи¹⁶. Саме завдяки В. Модзалевському до архіву ЧАК було передано фонди Чернігівського й Новгород-Сіверського намісницьких правлінь.

У 1911 р. В. Модзалевський та хранитель музею й архіву ЧАК Є. Корноухов увійшли до складу створеної з ініціативи чернігівського губернатора М. Маклакова комісії по «разбору и уничтожению старых дел» при Чернігівському губернському правлінні. Завдання комісії полягало у виділенні із загальної маси архівних справ таких, що мали спеціальне військово-історичне значення. Представники ЧАК мали переглянути справи губернського правління та канцелярії губернатора кінця XVIII ст., а також так звані «военные дела» за 1759–1787 рр.¹⁷ Працюючи в архіві губернського правління, В. Модзалевський та Є. Корноухов звернули увагу на груді архівних справ, що були звалені в підвалі будинку правління. З'ясувалося, що це рештки архівів Чернігівського й Новгород-Сіверського намісницьких правлінь за 1780–1797 рр., загальною кількістю 9709 одиниць (вочевидь, це була та частина документів намісницьких правлінь, яку 1880 р. не перевезли до Харкова).

12 квітня 1914 р. ЧАК на своєму засіданні з ініціативи В. Модзалевського вирішила клопотатися перед губернатором про передачу їй виявлених справ намісницьких правлінь. Головною підставою для такого клопотання стало те, що «дела наместничеств не имели в архиве губернского правления приличного для себя места, были свалены в кучу под стеной и погибали»¹⁸. Питання було вирішене позитивно за умови обов'язкового складання опису справ, що передавалися. Опис, впорядкований протягом вересня – листопада 1914 р., зафіксував 393 справи Чернігівського й 9316 справ Новгород-Сіверського намісницьких правлінь. Як було зазначено на засіданні ЧАК, опрацьовані справи намісницьких правлінь поділялися на такі категорії: «о канцелярских порядках, куда входят дела о личном составе служащих; административные распоряжения по краю, дела о побеге крестьян и о приращении владельцами разных лиц себе в подданство, дающия обширнейший материал по истории

введення крепостного права в Малороссии, затем идут дела судебныя, гражданскія и уголовныя, и, наконец, дела должковыя Новгородскаго Наместничества: по прошениям разных лиц о взыскании в их пользу должных денег; последнія дела, будучи однообразны по своему производству, интересны в бытовом отношении, т.к. в делах часто имеются сведения о приведении судебного решения о взыскании денег в исполнение: вместо денег кредитор получал крепостных людей, имение и проч.»¹⁹. Присвятивши в грудні 1914 р. спеціальне засідання питанню про подальше впорядкування матеріалів намісницьких правлінь, ЧАК постановила: справи Чернігівського намісництва розмістити в одній з кімнат музею, а Новгород-Сіверського намісництва – в приміщенні, наданому губернською земською управою²⁰.

Як відомо, ЧАК припинила своє існування у 1920 р. Зібрані нею документи, у тому числі матеріали Чернігівського й Новгород-Сіверського намісницьких правлінь, поповнили зібрання створеного 1923 р. Чернігівського губернського (з 1925 р. – крайового) історичного архіву²¹. П. Федоренко, який довгий час працював у цьому архіві²², у 1928 р. здійснив огляд його фондів й побіжно схарактеризував стан збереженості документів. Вчений, зокрема, відзначив: «Архів Новгород-Сіверського намісницького правління (1782–1796 р.) дуже поповнений; багато справ підмокли й погнили, тому користуватися ними для наукових потреб зовсім не можна. Архів Чернігівського намісницького правління (1782–1796) зберігся краще, але частину його взято разом з архівом малоросійської колеґії, коли останній перевозили в Харківський історичний архів. Крім справ адміністративного, судового, економічного характеру є й книжки-журнали засідань намісницького правління, постанови, реєстри. Архів Новгород-Сіверського намісництва впорядковано, він має опис»²³. Згодом ці документи стали надбанням Державного архіву Чернігівської області. Збережені зусиллями членів ЧАК документи Чернігівського й Новгород-Сіверського намісницьких правлінь, на жаль, не дійшли до нашого часу в повному обсязі. Частина з них загинула під час останньої війни²⁴.

У 1958 р. на підставі розпорядження Архівного управління МВС УРСР фонди Чернігівського і Новгород-Сіверського намісницьких правлінь з Державного архіву Чернігівської області були передані до Центрального державного історичного архіву УРСР у м. Києві (далі – ЦДІАК). Водночас туди ж були переміщені документи аналогічних фондів із Харківської філії ЦДІАКу (саме тут зберігалася та частина документів Чернігівського і Новгород-Сіверського намісницьких правлінь, яка на початку 1880-х рр. була перевезена до Харкова)²⁵. Відтак, документи Чернігівського і Новгород-Сіверського намісницьких правлінь, які майже 80 років були розпорошені по різних архівосховищах України, нарешті утворили цілісні документальні комплекси, що нині зберігаються під дахом провідної історичної архівної установи країни – Центрального державного історичного архіву України у м. Києві²⁶. Їхньому збереженню ми значною мірою маємо завдячувати членам і співробітникам Чернігівської губернської вченої архівної комісії.

1. Федоренко П. О.М. Лазаревський та культурні цінності Чернігівщини // Український археографічний щорічник. – К., 1927. – Т. 2. – С. XXXIX.

2. Там само. – С. XXVIII.

3. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – К., 1888. – Т. I. – С. V.

4. Федоренко П. О.М. Лазаревський та культурні цінності Чернігівщини... – С. XXVIII; Федоренко П. Нариси з історії вивчення Чернігівщини // Записки Чернігівського товариства. – Т. I. Праці історично-краєзнавчої секції. – Чернігів, 1931. – С. 12–13.

5. Листи Олександра Лазаревського // Український археографічний збірник. – К., 1927. – Т. 2. – С. 339, 363–364; Петrenchенко І. О. Лазаревський і описи Чернігівського намісництва кінця XVIII ст. // О. Лазаревський (1834–1902). Доповіді та мате-

ріали науково-практичної конференції «Українська археографія: проблеми і перспективи», присвяченої 160-річчю від дня народження О.М. Лазаревського. – К., 2003. – Вип. 1. – С. 52–53.

6. Описание Черниговского наместничества (1781 г.) // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1867. – № 44. – С. 215–216; № 45. – С. 217–218; № 46. – С. 224–226; № 47. – С. 230–232; № 48. – С. 235–237; 1868. – № 1. – С. 1–2; № 4. – С. 21–22; № 6. – С. 29–30; № 7. – С. 31–32, № 9. – С. 37. (Пашенко Д.Р.). Описание Черниговского наместничества (1781 г.). – Чернигов, 1868. – 110 с.

7. Журнал заседания Черниговского губернского статистического комитета // Черниговские губернские ведомости. – 1868. – № 3. – Прибавление. – С. 15.

8. Описание рек Черниговского наместничества (1785 г.) // Записки Черниговского губернского статистического комитета. – Чернигов, 1868. – Кн. 2. – Вып. 1–2. – С. 1–34.

9. Ефименко П. Архив Малороссийской Коллегии при Харьковском университете // Киевская старина. – 1882. – № 1. – С. 194; Нариси історії архівної справи в Україні / За загальною редакцією І.Б. Матяш, К.І. Климової. – К., 2002. – С. 234–235.

10. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – К., 1888. – Т. I. – С. V–VI.

11. Багалеї Д. Заметки об Архиве Малороссийской коллегии, находящемся при историко-филологическом обществе Харьковского университета // Университетские известия. – 1882. – № 9. – С. 132–133; Иконников В.С. Опыт русской историографии. – К., 1891. – Т. I. – Кн. 1. – С. 505–506.

12. Ефименко П. Архив Малороссийской Коллегии при Харьковском университете... – С. 198; Иконников В.С. Опыт русской историографии... – Т. I. – Кн. 1. – С. 506.

13. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – Т. I. – С. V.

14. Курас Г.О. Лазаревський та Чернігівська архівна комісія // О. Лазаревський (1834–1902). Доповіді та матеріали науково-практичної конференції «Українська археографія: проблеми і перспективи», присвяченої 160-річчю від дня народження О.М. Лазаревського. – К., 2003. – Вип. 1. – С. 56–57.

15. Лазаревский А. Черниговские архивы // Киевская старина. – 1902. – № 2. – Отд 2. – С. 90–92.

16. Коваленко О.Б. Чернігівська архівна комісія (До 80-річчя з дня заснування) // Український історичний журнал. – 1976. – № 12. – С. 121–125.

17. Отчет о деятельности Черниговской губернской учёной архивной комиссии (далі – ЧАК) за 1912 год. – Чернигов, 1913. – С. 4-5, 12.

18. Отчет о деятельности ЧАК за 1914 год. – Чернигов, 1915. – С. 21; Труды ЧАК. – Чернигов, 1915. – Вып. 11. – С. 209.

19. Отчет о деятельности ЧАК за 1914 год. – С. 21.

20. Труды ЧАК. – Вып. 11. – С. 211–212; Отчет о деятельности ЧАК за 1914 год. – С. 22.

21. Сиводід Т., Сурабко Л. Державний архів Чернігівської області // Чернігівщина краєзнавча: Календар Чернігівського земляцтва на 2005 р. – К., 2004. – С. 232, 234, 236.

22. Коваленко О.Б. Павло Федоренко як архівіст і археограф // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи: Наукові доповіді Всеукраїнської конференції. – К., 1997. – Ч. 1. – С. 200–201.

23. Федоренко П. Чернігівський краєвий історичний архів та його фонди // Архівна справа. – 1928. – Кн. 7. – С. 24–25.

24. Державний архів Чернігівської області. – Ф. Р-651. – Оп. 1. – Спр. 166. – Арк. 1, 5-46; Спр. 167. – Арк. 2–7.

25. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Справа фонду 204. – Арк. 8, 21.

26. Там само. – Ф. 204, 206.

Олена Гринь

Описи намісництв Лівобережної України 1779–1781 рр. у науковому доробку О. Лазаревського

З іменем О. Лазаревського цілком слушно пов'язують новий етап у розвитку історичних студій на Чернігово-Сіверщині в другій половині XIX – на початку XX ст.¹ Вченому належить неабиякий